

І С М А Ї Л
КАДАРЕ

ГЕНЕРАЛ
МЕРТВОЇ АРМІЇ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

ПЕРША ЧАСТИНА

РОЗДІЛ I

Змішаний зі снігом дощ падав на чужу землю. Змокли бетонна злітна смуга, будівлі та охоронці аеродрому. Сніг танув і обмивав рівнину й навколишні пагорби, наводив блиск на чорний асфальт шосейки. У будь-яку іншу пору року цей монотонний дощ будь-кому здався б сумним збігом обставин. Але генерал геть не був здивований. Він прибув до Албанії, щоб організувати репатріацію останків своїх співвітчизників, що загинули в різних кутках цієї країни під час останньої світової війни. Переговори між урядами двох країн були розпочаті ще навесні, а остаточні домовленості підписані лише наприкінці серпня, саме тоді, коли дають знати про себе перші сірі днини. Отже, була вже осінь. Це був сезон дощів, і генерал знав цю обставину. Перед відльотом він поцікавився кліматом країни. Цей період року був тут вологим і дощовим. Та навіть якби з прочитаної ним книжки про Албанію він дізнався, що осінь тут суха й сонячна, він не сприйняв би цей дощ як щось незвичайне. Навпаки. Він завжди вважав, що може успішно виконати свою місію тільки за поганої погоди. Можливо, його книжки та фільми, що спадали йому на пам'ять, були причетні до його меланхолії, але подорож літаком і похмурий день посилювали її.

Він довго розглядав у ілюмінатор загрозливий вигляд гір. Здавалося, що їхні загострені вершини можуть будь-якої миті розпороти черево літака. Скрізь рваний рельєф, подумав генерал. Таке враження, ніби на цій землі нема куди ногою ступити. У цих безоднях і на цих схилах, які то ховав собою, то

відкривав серпанок, лежали солдати, по яких він летів. На якусь мить він подумав, що не зможе виконати свою місію. Потім змусив себе відкинути ці думки. Загрозливому й ворожому виглядові цих гір він протипоставив почуття гордості за свою місію. Тисячі матерів чекали на прах своїх синів. І він привезе його їм. Він зробить усе, що в його силах, щоб гідно виконати це священне завдання. Жоден із його співвітчизників не має бути забутим, жоден не має бути покинутим у цій чужій землі. Так, це благородна місія. У польоті він часто згадував слова, сказані йому дуже знатною дамою перед від'їздом: «Подібно до прекрасного й самотнього птаха, ви полетите над цими мовчазними й трагічними горами, щоб вирвати з їхніх ущелин і з їхніх пазурів наших нещасних хлопчиків».

І ось уже політ закінчувався. Коли вони залишили позаду гори і летіли вже над долинами й рівнинами, генерал відчув невеличке полегшення.

Літак приземлився на залитий дощем бетон. Червоні вогні, потім зелені; потім знову червоні, знову зелені. Солдат у шинелі. Ще один. Від будівлі аеропорту до літака, що вже гальмував, прямували кілька чоловіків у плащах.

Генерал зійшов із літака першим. За ним спустився священник, що теж летів з ним. Вологий вітер різко вдарив їм у обличчя, і вони підняли коміри своїх пальт.

За чверть години їхні автомобілі мчали до Тірани.

Генерал повернув голову до священника, що сидів поруч без жодного виразу на обличчі й мовчки дивився у віконце. Подумавши, що не має що сказати, генерал запалив сигарету. Потім знову перевів погляд за віконце. Контури цієї чужої землі поставали в очах переломленими водою, що ручаями зміїлася по склу.

Здалека долинув гудок локомотива. Залізнична колія проходила за пагорбом, і генерал подумав, з якого боку з'явиться потяг. Той виїхав нарешті з-за пагорба, повільно перегнав автомобіль, і генерал дивився йому вслід, доки останній вагон не зник у тумані. Він знову повернувся до свого супутника, але

вираз його обличчя не змінився. І знову генерал подумав, що не знає, про що з ним говорити. Він подумав також, що в нього вже не лишилося жодних предметів для роздумів. Усі їх він перебрав під час перельоту. А втім, краще вже й не братися зараз за нові думки. Він утомився. Досить було й цього. Можна подивитися в дзеркальце, чи все гаразд із його формою.

Спадав вечір, коли вони в'їхали в Тірану. Густий туман ніби висів над будинками, ліхтарями й голими деревами в парках. Генерал трішки заспокоївся. У своє віконце він бачив, як люди на вулиці кудись поспішають під дощем. «У цій країні багато парасольок!», — промовив він. Йому хотілося б обмінятися свіжими враженнями, бо мовчання починало вже обтяжувати його, але він не знав, як можна вивести свого супутника на розмову. За віконцем зі свого боку він побачив церкву, потім мечеть. З іншого боку вулиці видно було риштування на будовах багатопверхових будинків. Підйомні крани з увімкнутими прожекторами скидалися на чудовиськ із червоними очима, що рухаються в тумані. Генерал вказав священнику на церкву й мечеть, але той не виявив і найменшої цікавості. Генерал упевнився, що ніщо поки не може вирвати його зі стану апатії. А сам він відчував тепер, що настрої його покращав, та з ким же можна було б побалакати? Албанський чиновник, який супроводжував їх, сидів на передньому сидінні, якраз перед священником. Депутат і представник міністерства, які зустрічали їх у аеропорту, їхали позаду в іншій машині.

Прибувши в готель «Дайті», генерал одразу почувся легше. У своєму номері він поголився і перевдягнувся у свіжу форму. Потім замовив на готельному комутаторі розмову з сім'єю.

Згодом він спустився в хол, де за столиком сиділи священник і троє албанців. Розмова точилася навколо різних нейтральних питань. Усі уникали політичних і соціальних тем. Генерал мав люб'язний і водночас дуже серйозний вигляд. Священник говорив мало. Генерал дав зрозуміти, що з них двох він був головніший, хоча стриманість священника залишала деякі сумніви щодо цього. Він почав говорити про

прекрасні традиції, якими людство пишається, вшановуючи загиблих воїнів. Згадав про греків і троянців, які укладали перемир'я, щоб урочисто поховати своїх загиблих. Видно було, що генерала дуже захоплює його місія. Це було шанобливе й тяжке завдання, яке він має успішно виконати. Тисячі матерів чекали на своїх синів. Уже понад двадцять років томилися вони в чеканні. Щоправда, чекання їхнє трішечки змінилося за своїм змістом. Уже не живих своїх синів чекали вони сьогодні. Але хіба ж не можна чекати й померлих! І він привезе цим безутішним матерям прах їхніх дітей, яких безглузді генерали не змогли зберегти в боях. Він пишається цим і зробить усе можливе, щоб не розчарувати цих матерів.

— Генерале, ваш телефон...

Він прудко підвівся.

— Прошу пробачити, панове, — мовив він і широким, величним кроком рушив до телефонної kabіни.

Повернувся він тією ж самою гордовитою ходою. Обличчя його світилося. Товариство за столиком тим часом замовило коньяк і каву. Розмова поживавішала. Генерал знову натякнув, що саме він керує місією, бо священник, хоча й мав звання полковника, був у цьому разі лише духовною особою. Головним був він, і це значило, що йому належав привілей спрямовувати бесіду на теми за його вибором, як-от марки коньяку, різні столиці світу, сигарети. Він почувався як сир у маслі й по-справжньому розкошував у цьому салоні, за важкими шторами, під звуки цієї чужої, можливо, навіть більше ніж чужої музики. Він завжди любляв комфорт і матеріальні вигоди; він також вельми жалувал поїздки за кордон, які за контрастом нагадували йому про спокій і теплоту сімейного кола. Було щось п'янке в розкоші великих міжнародних готелів, у далеких авіаперельотах, у аеропортах, прикрашених прапорами десятків країн, в іноземних мовах.

Настрій у генерала був пречудовий. Сам він не міг пояснити собі причини напливу цього непередбаченого блаженного стану. Це була радість мандрівника, який знаходить прихисток

після повної небезпек дороги в негоду. Ця чарочка янтарного коньяку дедалі більше витісняла з його пам'яті загрозливий вигляд гір, які час від часу навіть тепер за цим столиком три-можливо нагадували про себе. «Подібний до прекрасного й самотнього птаха!...». Він раптом відчув усю свою силу. Тіла десятків тисяч солдатів, закопані в землі, стільки років чекали на нього, і ось він нарешті прилетів, як новий Месія, добре споряджений картами, списками та точними ознаками, щоб видобути їх із багновища й повернути їхнім сім'ям. То інші генерали повели ці безкінечні колони солдатів до поразки й загибелі. А він приїхав вирвати із забуття й смерті ту малість, що від цього залишилася. Він обходитиме всі кладовища одне по одному, шукатиме на полях битви, щоб знайти зниклих. У своїй боротьбі з багном він не знатиме невдач; за ним стояла магічна сила, яку надають точні статистичні дані.

Він представляє велику цивілізовану країну, і його робота має бути сповнена величчю. У завданні, покладеному на нього, було щось від величності греків і троянців, від урочистості гомерівських поховань.

Генерал зробив іще один ковток з чарочки. І з цієї ночі, кожного дня, кожного вечора, далеко в його країні всі ті, хто чекають, казатимуть, думаючи про нього: «У ці хвилини він шукає. Ми тут гуляємо, ходимо в кіно, в ресторани, а він у цей час обходить з краю в край ту чужу землю, щоб знайти наших нещасних дітей. О! Яка ж тяжка ця його праця! Але він доведе її до кінця. Послали його марно. Хай допомагає йому Бог!».

РОЗДІЛ II

Кирка врізалася в землю з глухим звуком. Священник перехрестився. Генерал підніс руку до кашкета у військовому вітанні. Старий землекоп з муніципальної служби знову підняв кирку і з силою вдарив нею по землі.

«Ось, воно, справу розпочато!», — подумав генерал, дивлячись на перші грудки вологої землі, що скочувалися до його ніг. Це була їхня перша могила, і кожний з них стояв навколо неї, немов заціпенілий. Албанський експерт — елегантний білявий молодий чоловік зі змарнілим обличчям — робив нотатки у своєму записнику. Двоє інших робітників курили цигарки, третій тримав у роті люльку, а останній, наймолодший, задумливо спостерігав за тим, що робиться, спираючись на свою мотику. Їм потрібно було навчитися виконувати ці операції з ексгумації, і вони уважно дивилися, як розкривається могила.

Генерал не відводив очей від купи землі, що весь час виростала біля ніг землекопа. Грудки були чорні, пухкі, й від них піднімалася легка пара.

«Ось вона, ця чужа земля. Те саме чорне багно, що й скрізь у інших місцях, те саме каміння, те саме коріння й та сама пара. Та ж сама земля, що й будь-яка інша. І проте, чужа».

За їхніми спинами, на шосе, час від часу лунали гудки клаксонів машин, що летіли на великій швидкості. Кладовище, як і більшість інших військових кладовищ, було розташоване вздовж дороги. З іншого боку цвинтаря паслися корови, і зрідка в долині доносилося їхнє мукання.

Генерал хвилювався. Купа викопаної землі весь час зростала, і за пів години старий робітник був у ямі вже по коліна. Він вибрався наверх, що трішки спочити, поки інший вибере лопатою землю, яку він розбив своєю киркою, потім він знову спустився в яму.

Високо в небі над їхніми головами пропливла зграя диких гусей.

По шосе йшов селянин, ведучи за собою за вузду свого коня. Не знаючи, очевидно, якою роботою вони тут зайняті, він гукнув їм:

— Працюйте добре!

Ніхто з невеличкої групки навколо могили не відповів йому, і селянин пішов своєю дорогою.

Генерал дивився то на викопану землю, то на спокійні й серйозні обличчя робітників.

«Що вони можуть гадати про це? — подумалося йому. — Їм уп'ятьох треба викопати цілу армію».

Але нічого не можна було прочитати на їхніх обличчях. Двоє з них знову запалили сигарети, третій знову потягнув зі своєї люльки, а останній, наймолодший, так і стояв, обпершись на свою кирку, з тим самим відсутнім поглядом.

Старий землекоп, що вже заглибився у яму по пояс, слухав пояснення експерта. Перекинувшись із ним кількома словами, він продовжив свою роботу.

— Що він каже? — спитав генерал.

— Я не розчув, — відповів священник.

У маленькій групі панувала смертельна тиша.

— Нам пощастить, якщо не піде дощ, — зауважив священник.

Генерал підвів очі. З усіх боків горизонт застинала імла, і не можна було б сказати, чи ті темніші форми, які виднілися вдалечині, дуже далеко, були намальовані туманом, чи величезними горами.

Землекоп тим часом заглиблювався дедалі більше в землю. Генерал дивився на його сиву голову, що коливалася в ритмі ударів кирки.

«Видно, що він тямить у цій роботі. Авжеж, бо інакше б йому не доручили керувати бригадою землекопів на цих розкопках». Генералові хотілося б, щоб той копав іще швидше, щоб могили були розкопані якомога скоріше і якомога скоріше можна було знайти усіх загиблих. Йому не терпілося, щоб і інші робітники теж узялися копати. І тоді він дістане свої списки, і вони відкриються маленькими червоними хрестиками, по одному для кожного знайденого солдата.

Кирка вгризалася тепер у яму з приглушеним звуком, що виривався наче з нутра землі. Генерала раптом охопила тривога, яку він відчув усім своїм еством.

ЗМІСТ

ПЕРША ЧАСТИНА	5
Розділ I	5
Розділ II	9
Розділ III	16
Розділ IV	25
Розділ V	33
Розділ VI	43
Розділ VII	51
Розділ VIII	62
Розділ IX	70
Розділ X	76
Розділ XI	83
Розділ XII	104
Розділ XIII	110
Розділ XIV	115
Розділ XV	125
Розділ XVI	131
ДРУГА ЧАСТИНА	141
Розділ XVII	142
Розділ XVIII	148
Розділ XIX	156
Розділ XX	165

Розділ XXI	181
Розділ XXII	187
Розділ XXIII.....	194
Розділ XXIV.....	199
Розділ XXV	209
Передостанній розділ.....	218
Останній розділ.....	218